

ULUSLARARASI
13. YÜZYILDA FELSEFE
SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

Editörler

Doç. Dr. Murat Demirkol

Ar. Gör. M. Enes Kala

Bir Varoluşsal Rasyonalite Eleştirisi

Mustafa Çevik¹

Abstract

It is seen that when Mevlana mentions philosophy or philosopher, he rather means materialist philosophy which rejects transcendental area. He thinks that a person choosing philosophy as a style is obsessed with reasoning and we understand that Mevlana considers philosophy to be just a positivist perception from his point of philosophical and philosopher view. For him, a disbeliever is equal to a philosopher whom he identifies as blindness. If we say with his own remarks, the evidence of the disbeliever is that: I see nothing except for that homeland which is visible. Yet, we know that positivist philosophy is just one of hundreds of philosophizing styles in the history of philosophy. In spite of the fact that such a philosophical perception was not common in the time of Mevlana or before him, his reaction was to inadequacy in search for knowledge based on evidence. The approach that Mevlana wants to criticize is evidentialism, rather than philosophy. Since he believes that reason is not enough for finding the truth, he finds it wrong to base the truth on reason. Mevlana stands against systematic reasoning, even he implies in an ironical language that classical reasoning cannot be a trusted source of knowledge. In this paper, Mevlana's philosophical view will be uncovered by examining his texts, and then what kind of philosophical criticism it is for his comment on 'philosophers' as a whole will be clarified.

Keywords: Rumi, positivism, philosophical thinking, philosophical approach, faith, rationality, knowing by hearth.

Mevlana, felsefe veya filozof deyince daha çok metafizik alanı inkâr eden materyalist bir felsefeyi kast ettiği görülmektedir. Mevlana şöyle der:

*"filozof, Hannane direğinin inlemesini inkâr eder. Çünkü velilerin duygularından haberi yok, onlara yabancı... Filozof; cini, şeytani inkâr eder; fakat inkâr etmez bir cinin, bir şeytanın maskarası olmuştur. Ey filozof, eğer şeytan görmedinse kendine bak!... Kimin gönlünde şüphle, vesvese varsa felsefeye inanmıştır, gizli münkirdir. Bazen dine inanır ama bazı bazı da o filozofluk damarı yüzünü kapkara eder."*²

Mevlana felsefe ile Sünni İslam'ı birbirinin karşıtı gibi kullanır. *Fibi Ma Fib* kitabında âlemin kadimliği sorununu tartışırken filozofları âlemin kadimliğini savunan taraf; Sünniliği de âlemin kadimliğini inkâr eden taraf olarak düşünür.³ Mevlana'ya göre felsefeci veya filozof peygamberin aleyhine söylenmeye yeltenir ancak nuru Muhammedi bunu susturur.⁴

Mevlana, felsefeyi tarz olarak seçen kişiyi sadece akılla anlaşılabilen şeylere saplanmış olarak kabul eder ve bunun yanlışlığını şöyle izah eder: Oysa "temiz ve pak kişi, aklın aklının (Akl-ı küll'ün) tek binicisi oldu. Aklın aklı içtir, senin aklınsa kabuk. Hayvan midesi daima kabuk arar... Kabuktan ibaret olan akıl, bir

¹ Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi

² Mevlana, Mesnevi, Cilt III, Çev. Veled İzbudak, MEB Yayınları, İstanbul 1988, s. 125.

I. Cilt, s. 263. (Bundan sonra Mesnevi, M ile gösterilecektir.)

³ FMF, s. 216-8.

⁴ M. III. Cilt, s. 98.

işi yüzlerce delille ancak anlayabilir. Fakat Akl-ı Kül, doğru olduğunu bilmediği yola adım atmaz.”⁵

Mevlana, “hikmet” bağlamında bakıldığı zaman hikmeti yani felsefeyi ikiye ayırmaktadır. Mevlana’nın ayırdığı bu iki hikmetten biri ‘dünya hikmeti’ diğeri ise ‘din hikmeti’dir. Mevlana dünya hikmetinin bir takım özelliklerinden bahseder. Buna göre dünya hikmeti (1) tabiatın doğar; (2) hayalden meydana gelir, (3) zannı ve kuşkuyu artırır, (4) Tanrı nurunun feyzinden nasipsizdir. Din hikmetinde ise böyle bir şey yoktur. O “insanı feleğin üstüne çıkarır”⁶

Mevlana’nın felsefe ve filozof tasavvuru filozofu ve felsefeyi toptan pozitivist gibi değerlendiren bir felsefe tasavvurudur. Bilindiği gibi pozitivist ve bilimci anlayışta duyuların verilerine inanılır. Onun ötesine geçmeyen bir bilgi anlayışına sahiptir. Benzer anlayışı Mevlana, bir mümin ile bir filozof arasında geçen hikâyeyi aktarırken ortaya koyar. Evrenin ezeli olup olmadığı konusunda filozof evrenin ezeli olup olmadığına bilinemeyeceğini söyler ve kanıt ister. Oysa müminin kanıtı içinde hissettiğini söyler. Ona göre mümin, evrenin sonradan yaratıldığına dair kesin kanıt olarak içindeki hislerini gösterir. Ve bunu hissetmeyen filozofu körlükle suçlar.⁷ Mevlana için filozof inkârcıya eşittir. Kendi ifadesiyle söyleyecek olursak “münkirin delili, ancak ve ancak şudur: Ben, şu görünen yurttan başka bir şey görmüyorum!”⁸ Mevlana’ya göre filozof “ben delilsiz inanmam” diyendir.⁹ Oysa biliyoruz ki felsefe tarihinde mutlak pozitivist tarzda felsefe yapan anlayış yüzlerce felsefe yapma tarzlarından yalnızca bir tanesidir. Mevlana’nın felsefe hakkında edindiği imajın çevresel etkilerle oluştuğunu söylemek mümkündür. Sonuçta Yunan felsefesi var ve bu felsefenin İslam dünyasına aktarımından oluşan bir felsefi anlayış vardır. Öyle görünüyor ki Mevlana’nın felsefe ile sorunu felsefenin daha çok akla dayalı bir epistemolojiye sahip olmasından ileri gelmektedir. Ancak Gazali gibi daha çok sezgiye dayalı epistemolojinin varlığı da unutulmamalıdır. Akla dayalı bilgi kuramını eleştiren bu anlayış bu gün ayrı bir felsefi anlayış olarak kabul edilmektedir. Benzer şekilde Mevlana da rasyonaliteye bir alternatif epistemoloji önermektedir. Şöyle der Mevlana:

“Mümin dedi ki: Delil, canımdadır.. Canımın içinde gizli delilim var! Mümin, dostum dedi.. gönümdede bir delil var.. Bence, bu, âlemin sonradan yaratıldığına bir alamet!”¹⁰

Başka bir ifade ile Mevlana felsefeye kapılmayı akla sonsuz güven olarak kabul eder.

“Felsefeye kapılan adam gibi hani... O da ölüm gününde akli, kolsuz kanatsız gördü de kararsızca itiraf etti o zaman... Dedi ki: Zekâ ile atımızı saçma ve asılsız yerlere sürdük! Gururlandık aldandık da erlerden baş çektik... Hayal denizinde yüzdük durduk. Hâlbuki

⁵ M. III. CİLT, s. 205.

⁶ M. II. CİLT, s. 245.

⁷ M. IV. Cilt. S. 228-229.

⁸ M. IV. Cilt. S. 231.

⁹ M. IV. Cilt. S. 228.

¹⁰ M. IV. Cilt. S. 269.

*rub dininizde yüzgeçlik biçmiş... Burada Nuh'un gemisine girmekten başka bir çare yokmuş. O peygamberler padişahı da böyle buyurdu: Bu küil denizinde, bu okyanusta gemi benim!"*¹¹

Mevlana'nın burada karşı çıktığı duyulara dayalı empirist epistemoloji ile akla dayalı rasyonalist epistemolojiye karşı çıktığını ve bunlara alternatif bir epistemoloji önerdiğini görmekteyiz.

Felsefe'ye Kıyas Üzerinden Bütüncü Bir Yaklaşım

Mevlana'nın metinlerinde felsefe tasavvuruna dair görülen bir başka yaklaşım da onun "felsefeciler" diye bir toptancı değerlendirme ile "felsefeciler şunu yapar, bunu söyler" şeklinde bir genel değerlendirmeye girerek sanki bütün felsefecilerin aynı düşündüğüne dair bir yaklaşım içine girmesidir. Oysa biliyoruz ki felsefe tarihinde birbirinin aynısı düşünen hiç kimse yoktur. Bilim insanları arasında büyük oranda benzer bir yaklaşım vardır belki ama eğer iki felsefeci birbirinin aynısını düşünüyorlarsa ikisinden biri felsefeci değil felsefe tarihçisidir denilebilir. B. Russel'in (ö.1970) da belirttiği gibi "felsefe nedir? Sorusuna aynı cevabı verecek iki tane filozof bulmak kabil değildir."¹²

Duyulara dayalı verileri kullanarak benzer durumlar hakkında aynı yargıyı vermeye çalışmak diye özetleyebileceğimiz kıyasın yetersizliğine dair bir hikâye anlatır Mevlana. Bu hikâye gül yağı şişesini kıran papağanla ilgilidir. Sahibi başına vurunca tüyleri dökülen papağan, başı kel birini görünce ; " Sen de mi gül yağı şişesini döktün ?" diyerek kelin halini kendisiyle kıyaslar¹³ Aynı bağlamda anlattığı bir başka hikaye de yerdeki idrar birikintisinin üzerindeki saman çöpüne konan sineğin hikayesidir. Sinek der ki:

"İşte derya, işte gemi, ben de gemisini idare eden kaptanım." şeklindeki gülünç tasavvuru anlatılır.¹⁴

Mevlana'nın anlattığı bu iki hikaye ile kıyas ve akıl yürütmelere dayalı objektif düşüncenin aslında insanı doğruya/hakikate yöneltmediğini anlatmaya çalışır. Hikâyede vurgulanan şey şudur Mevlana için: insan kendi akli, bilgisi ve görgüsü oranında kıyas yapar. Mevlana'nın anlattığı bir başka hikâye ise sineğin yaptığı akıl yürütme ve çıkarımdır. Mevlana'ya göre bâtil tevilci, sinek gibidir. Vehmi eşek sidiği, tevil ve tasavvuru da saman çöpüdür. Buna göre sineğin yaptığı hata bildiğinin ve algıladığının ötesinde bir varlık olabileceği ihtimalini göz ardı etmektir. Mevlana'ya göre insan da tıpkı buradaki sinek gibi evreni algıladığı oranda bir akıl yürütme şansına sahiptir. Oysa insanın bunu aşması için bir sıçrama yapması gerekir. Daha önceki deneyimlerini dayalı bilgi ile akıl yürütmenin yargılara varmanın tehlikesi çok sayıda buna benzer hikâyeye anlatır.

Yukarıdaki anekdotlardan da anlaşılacağı gibi Mevlana sistematik akıl yürütmelere karşı durmakta hatta klasik akıl yürütmelerin sağlıklı bir bilgi kaynağı olmayacağını alaylı bir dille ifade etmektedir. Ancak bir şey unutulmamalıdır ki Mevlana için akıl yürütmenin geçersiz olduğunu düşündüğü alan gündelik bilgi alanından çok metafizik alanlardır.

¹¹ M. IV. Cilt, s. 269.

¹² Bernard Russel, *Dünya Görüşüm*, çev.: S. Tiryakioğlu, İstanbul 1977, s. 5.

¹³ M. I/256-273.

¹⁴ M. I.Cilt. 1084.

Mevlana iki türlü duymadan bahseder. “duyu kulağı” ve “gaybı duyan kulak”. İlki sadece harfleri anlayabilir.¹⁵ Ona göre “filozof, Hannane direğinin inlemesini inkâr eder. Çünkü velilerin duygularından haberi yok, onlara yabancıdır,” der.¹⁶

Bilgi yöntemi açısından Mevlana kıyas ve araştırmanın ancak bulutlu günlerde, geceleyin Kible’yi bulmak için kullanılabileceğini söylemektedir. “Fakat güneş doğmuş, Kabe de karşıdayken bu kıyası, bu araştırmayı bırak, arama!” diyor. Ardından “kıyas yüzünden Kabe’yi görmezlikten gelme, ondan yüz çevirme,” diyor.¹⁷ Çünkü kimi insanda yöntem saplantısı belirir, onun dışında elde edilen bilgileri yok sayar. Bilimsel yöntem bu defa tabu haline dönüşür. Normal zamanlarda ve sıradan insan için Mevlana doğru bilginin ölçüsünü akıl olarak kabul eder. Ona göre “tortuyu süzmek, safı meydana getirmek için aklımızın ne kadar zahmetler çekmesi lazım.”¹⁸ Ama “Tanrı yolunda alete ihtiyaç yoktur”¹⁹

Mevlana’ya göre zihinsel olgunluktan çıkmak demek “heva ve hevesten kurtulmak” demektir. Heva ve heves dediği şey ayette geçen “oyun ve eğlencedir.” Bu da dünyadır. Bunun üzerine Rumi, “oyuncağı terk etmedikçe çocuksun. Ruh arınmadıkça nasıl temiz olabilirsiniz?” demektedir.²⁰ Buna göre gerçek zihinsel olgunluk veya gerçek anlama yetisi ancak Allah’ın dışındaki varlıklardan arındıkça mümkündür. Yoksa insan yanılgıdan kurtulamaz ona göre.²¹

Kuşku ve Rasyonalite

Mevlana kuşkuyu över. Ona göre “içe gelen şüphe, Tanrı rahmetidir.”²² Yalnız Mevlana’nın kuşkuculuğu sürekli değildir. Ona göre bilmek hakikatin sırrına ermenin bir aracıdır. Bilmenin peşine düşmek ancak hakikatin sırrına bilmenin ve bilginin önemi kalmaz. Mevlana’nın benzetmesiyle sopa körler içindir. Burada kör dediği manevi bilgi araçları gelişmemiş kişilerdir. Zahiri ölçüler ve bilgiler bu anlamda kör olanları doğru yola iletmenin aracıdır. Göğe ulaştıktan sonra merdiven aramak, parlak ve temiz aynayı parlatmak ve padişahın huzurundayken elçi aramak ne kadar anlamsız ise hakikata ulaştıktan sonra bilgi sahibi olmak için uğraşmak da bu şekilde anlamsızdır.²³

Mevlana’ya göre şüphe ile bilgiyi karşılaştırırken,

*“bilginin iki kanadı vardır, şüpheninse tek. Zan noksandır, uçmaz... Şüphe kuşu düşse kalke ümit yuvasına tek kanatla uçmaya savaşır. Fakat şüpheden kurtuldu da bilgi sabibi oldu mu o tek kanatlı kuş, iki kanatlı kesilir, kanatlarını açar.”*²⁴

¹⁵ M. I. Cilt, s. 272.

¹⁶ M. I. Cilt, s. 263

¹⁷ M. I. Cilt, s. 272.

¹⁸ M.II.Cilt, s. 226.

¹⁹M.III.Cilt, s. 117.

²⁰ M. I. Cilt, s. 274.

²¹ M. I. Cilt, s. 274-5.

²² M. I. Cilt s. 201.

²³ M. III. Cilt s. 113.

²⁴ M. III. Cilt s. 122.

Burada kuşkuculuğu bir yöntem veya bir tarz olarak kabul etmekten çok bilgiyi elde etmenin bir aşaması olarak kabul ediyor gibi görünmektedir.

“Vebim, hataya düşer, yanılabilir. Fakat, akıl, mutlaka isabet eder, yanılmaz... (Ancak) tenden ayrı olmayan, sebeplerden kurtulmamış olan akıl, ne illetlerden kurtulur, ne doktordan fayda görür!”²⁵

Bu rüyadan uyanınca insan gerçek diye sarıldığı şeyin bir oyuncaktan ibaret olduğunu anlar. Vehm, fikir, duygu çocukların at diye bindiği etekten başka bir şey değildir. “gönül ehli”nin bilgisi, kendisini taşır, “ten ehli”nin bilgisi ise kendisine yükür.²⁶

Mevlana gerçek bilginin duyular aracılığıyla elde edileceğini kabul etmez. Ona göre

“Tanrı’dan olmayan bilgi yükür. Tanrı’dan vasatasız olarak verilmeyen ilim, gelini süsleyen kadının ona sürdüğü renk gibi diri kalmaz, uçup gider.”²⁷

Mevlana, duyularla ve akıl yoluyla “Tanrı şarabı” olmadan elde edilen yani “ledun” olmayan bilgiyi sıfat ve isimlerden oluşan bilgiler olarak niteler ve “hakikati olmayan” bir ismin bir sözcüğün gerçek olamayacağını söyler.²⁸ Bu anlamda

“Kaf ve Lam harflerinden gül topladın mı? Mademki ismi okudun; var, müsemmayı (ismin sahibini) de ara. Ayı gökte bil, derede değil!” der.²⁹

Deredeki ay ile Rumi, Allah’ın yansıması kabul ettiği evren ve içindekileri kast etmektedir. Bu teoriye göre Evren ve içindekiler yalnızca hayal ve isimlerden oluşmaktadır. Asıl bilgi bunların esas sahibine ulaşmakla olur. Bu nasıl olur? Rumi, bunun yanıtını klasik tasavvuf geleneğindeki arınma yoluyla olabileceğini söyler.³⁰

“Kürt olarak yattım, Arap olarak sabahladım”³¹ sözünü hatırlatarak sözünü ettiği yöntemle bir gecede rüyada Arapça öğrenilebileceğini ima eder. Hikâyeye göre “bu sözü, Tac-al Arifin Abu-al Vefa-yı Kurdi söylemiştir. Hicri 501’de vefat eden (1107) bu zat, rivayete göre okuma yazma bilmezmiş. Kendisinden va’zetmesini istemişler. O da ertesi gün vazedeceğini vaad etmiş. O akşam rüyada Hz. Muhammed’i görmüş Peygamber’in kendisine ilmin öğretildiğini müjdelemesi üzerine ertesi gün minbere çıkıp vaaza bu cümle ile başlamıştır”³² Mevlana’ya göre insan gönlünü arındırıp temizledikten sonra “gönül mü Tanrı’dır, Tanrı mı gönlüdür?”³³ belli olmaz. Bu aşamada gönül ehli “aynel yakın bayrağını kaldırmışlardır.”³⁴

²⁵ M. III. Cilt s. 291.

²⁶ M. I. Cilt, s. 275.

²⁷ M. I. Cilt, s. 276.

²⁸ M. I. Cilt, s. 276.

²⁹ M. I. Cilt, s. 276.

³⁰ M. I. Cilt, s. 276.

³¹ M. I. Cilt, s. 277.

³² M. I. Cilt, s. 366-7.

³³ M. I. Cilt, s. 279.

³⁴ M. I. Cilt, s. 279.

Mevlana'nın Epistemoloji

Mevlana'ya göre cüz-i akıl bir şeyden hüküm çıkaracak akıl değildir. O, ancak fen sahibinden fenni kabul eder, öğrenmeye muhtaçtır.³⁵ Ona göre astronomi, tıp ve sanat vahiy kaynaklıdır. Cüz-i akıl bunları bulamaz ancak bu bilimlerini geliştirebilir.³⁶ Mevlana'ya göre bilginin kaynağı akıl yani cüz-i akıl olamaz. En basit bilimsel bilgi bile bir şekilde akl-ı kül tarafından insana öğretilmiştir. Buna örnek olarak Maide suresinde geçen Habil-Kabil çekişmesini gösterir. Buna göre "Derken Allah, kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini ona göstermek için yeri eşeleyeyen bir karga gönderdi. "Yazıklar olsun bana! Şu karga kadar da olamadım mı ki, kardeşimin cesedini gömeyim!" dedi ve ettiğine yananlardan oldu."³⁷ Mevlana buna Mezar kazıcılığının bile insan tarafından bulunmadığını Kabil'e karganın gösterdiğini söyler. Bu da her şeyin Allah tarafından öğretildiğini göstermektedir.³⁸ Mevlana'ya göre Necm suresinde geçen "(Peygamberin) gözü şaşmadı ve sınırı aşmadı" şeklindeki ayet ile Allah akıllı küllü kast etmektedir. Burada anlaşılıyor ki akl-ı kül sadece Allah'ın akıllı değildir. Peygamber de akıllı Küldür. Hatta ona göre "Has kişilerin nuru, 'mazağalbasar' (her tarafı göz olan) akıldır.. karga aklyse ölümlere mezar kazma ustası."³⁹ Kendini bilen kişi karganın peşine takılmaz akıllı küllün peşine takılıp Mescid-i Aksa'ya varır. Mescid-i Aksa anlam itibarıyla secde edilecek en son yer anlamındadır. Yani Allah'ın huzuru anlamına gelmektedir.

Mevlana "bütün dinler birdir. Bence yüz binlerce yıl ile bir saat aynıdır. Ezel ile ebed birleşti. Fakat akıl yeteneksizliğinden buraya yol bulamaz,"⁴⁰ der. Mevlana, duruma göre bir şeyin veya bir durumun aynı zamanda doğrulanması veya yanlışlanması mümkündür diye düşünmektedir. "Allah'ın 'o taşları attığın zaman yok mu? Onları sen atmadın ki.. Tanrı attı' demesinde hem nefiy (yanlışlama) vardır, hem ispat ve ikisi için de yerindedir."⁴¹ Mevlana aynı durum için iki farklı önermenin doğruluğunu savunmasını görelilikle yapmaktadır. "Onları sen attın, çünkü taşlar senin elindeydi. Fakat sen atmadın, çünkü o atış kuvvetini Tanrı izhar etti"⁴² diyerek aynı ayet içinde birbirleriyle uyumsuz iki cümleyi uzlaştırmaya çalışmaktadır.

Mevlana, ermişlik veya kamil olma ile birlikte insanın farklı bir bilgi kaynağına ulaşacağını kabul ettiği için ruhsal olgunlaşmayı aynı zamanda bir epistemolojik süreç olarak kabul eder. Ona göre bu düzeydeki insan için fiziksel olarak duyumluluklarımız artık algılanmayabilir veya farklı şekilde algılanırlar. Mesela sıradan insana göre gece ona göre gündüzdür. Sıradan insana zindan olan yer ona göre bahçe gibidir. Ona göre kamil insan yeryüzünde dolaşsa bile aslında o başka bir âlemedir. Burada olan onun gölgesidir. Aşağılık sıfatlardan usandım

³⁵ M. IV. Cilt, s. 106.

³⁶ M. IV. Cilt, s. 106-7.

³⁷ Maide/31.

³⁸ M. IV. Cilt, s. 107.

³⁹ M. IV. Cilt, s. 107.

⁴⁰ M. I. Cilt, s. 280.

⁴¹ M. III. Cilt, s. 298-9.

⁴² M. III. Cilt, s. 299.

mı melekler gibi uçuveririm.⁴³ O nedenle inanmak için Mevlana'ya bir kanıt ihtiyacı yoktur. Kanıt kalbi temiz olan böyle mü'minler için gereksizdir. Ona göre "Filozof davasında delilleri çoğaltıp durur. Halbuki kalbi temiz Allah kulu, onun aksine delillere bakmaz bile. Delil ve hicaptan kaçır, delalet edilenin peşine düşer, başını yakasının içine çeker. Filozofa göre duman, ateşe delildir ama bizce dumansız olarak o ateşe atılmak daha hoştur. Hele yakınlıktan, sevgiden meydana gelen şu ateş yok mu? O, bize dumandan daha yakındır. Hasılı cana arız olan hayallere kapılıp dumana koşmak ve bu yüzden candan olmak, pek kötü bir iştir, pek bahtsızlıktır."⁴⁴ Mevlana'ya göre hakikate fiziksel veya rasyonel kanıtla ulaşılmaz. Hakikat bilgisi salt bir bilme değil bir olma halidir. Olduktan sonra yaşadığın bilginin kanıtı ihtiyacı olmaz. Salt nedenlere bağlı bilgi insanı yalnızca götürür Mevlana'ya göre.

⁴³ M. II. Cilt, s. 273.

⁴⁴ M. V. Cilt. S. 50